

ELEINK SZÓRAKOZTATÓ OLVASMÁNYAIRÓL*

„A jelenkornak fényes külsejü divatos irodalma mellett feledjük-e azért a régit, melynek vállán emelkedtünk nagygyá.” Így mentette 1855-ben Ipolyi Arnold a ponyvára került népkönyvek történetére vonatkozó, nálunk e téren kezdeményező vizsgálódásait.¹ A népszerű vagy szórakoztató olvasmányok, a kéziratos és nyomtatott források együttes hazai tematikai vizsgálatát ő utána többek között Katona Lajos, Király György, György Lajos és Turóczi-Trostler József folytatta. Ezen a téren az egyetemes európai művelődésre is kitekintő, megalapozott eredményekre támaszkodhatunk. Hogy kik voltak e művek olvasói, századok során honnan került az az olvasóközönség, amely e témák olykor módosított, még gyakrabban változatlan továbbélését biztosította, erre nézve igen kevés ismerettel rendelkezünk. Minthogy a kérdést sem vetette föl eddig senki, a megválaszolásra sem történt kísérlet.

A ránk maradt kéziratos forrásokban a 15. század közepéig tudjuk visszafelé nyomon követni e témák hazai fölbukkanását. A Trója-história, a különféle Nagy Sándor-történetek, a *Gesta Romanorum* regényes elbeszélései, a hihető és hihetetlen elemekkel kevert útleírások, a *János pap históriája*, az aesopusi hagyományra visszamenő és a különféle keleti elemekkel is gazdagodó mesegyűjtemények, a *Ponciánus* vagy a *Salamon és Markalf* legkorábbi hazai latin nyelvű kódexei az 1460-as évekből származnak. Gondos rostálással – csak a magyarországi másolatokat véve figyelembe – ezek számát mintegy ötvenre tehetjük. A nagymértékű magyarországi kódexpusztulást tekintve ez igen nagy szám, nem is jelent ugyanennyi önálló kódexet. Ezt a gazdag és változatos olvasmányanyagot, mai ismereteink szerint, számolva a lappangó vagy elveszett,

* *A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom* című ülészak (Nyíregyháza, 1980. május 14–16.) előadásaihoz fűzött hozzászólás bővített szövege.

¹ IPOLYI Arnold, *Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett*, I, *Salamon és Markalf*, Új Magyar Múzeum, 1855, 1. sz., 261–303.

de pontosan leírt kéziratokkal is, alig több mint tíz kódex őrzi. E vegyes tartalmú kéziratok vizsgálata megérdemli figyelmünket, mert a beléjük másolt olvasmányok külön-külön és még inkább összességükben a tulajdonos ízléséről, igényéről és műveltségi szintjéről tanúskodnak. E kéziratok központi magja sok esetben valamelyik krónika, ez adott különleges becszet és ezért bizonyos fokú védelmet századokon át a kötetnek. A fennmaradt lapokra azután különféle törtémiákat másoltak, minden szabad helyet kihasználva, takarékosan bánva a papírral, úgyhogy ez a rész általában terjedelmesebb, mint maga a krónika. A kéziratokat olykor nem egy kéz másolta végig, máskor meg éppen több részből kötötték össze, mégis ilyenkor is tulajdonosuk ízlésvilágáról vallanak. Ilyen például a Nagyeneyedi, Béldi- és a Pozsonyi kódex, meg a Codex acephalus. Szerencsés esetben ugyanannak a birtokosnak több ilyen gyűjteményes kézírata is fennmaradt, mint például Egervári László két kódexe az Egyetemi Könyvtárban.² E sajátos kéziratfajta nem különös hazai jelenség. A külföldi nagykönyvtárak igen nagy számban őriznek a mi gyűjteményes kódexeinkhez hasonlókat, korban is megegyezőket. Igen gyakran ezek is egy családi vagy világkrónikát tartalmaznak, majd következnek a Trója-, Nagy Sándor-törtémiák, keverve a *Salamon és Markalf*-al, *Fortunátusszal*, az üres lapokon pestisreceptekkel, alkalmi följegyzésekkel ugyanúgy, mint nálunk.³ Ez a kéziratfajta tehát európai jelenség, amely egyidejűleg jelentkezett nálunk és a tőlünk nyugatabbra levő országokban is. (Az ilyen „Sammelhandschriften”-re mint „literarische Individuen”-re Konrad Burdach már a század elején föl hívta a figyelmet.⁴) E kézirat-típus és a benne foglalt, a 15. század második felének ízlésvilágát tükröző olvasmányanyag jellemző a korra. Modernségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a piac igényeihez igazodó ősnymondások kiadványainak tekintélyes része is ennek az anyagnak a reprodukálása. Itt csak William Caxtont említjük, akinek nyomtatványai hetven százalékban ilyen népszerű kiadványokból állnak. Vagy az augsburgi és ulmi Zainereket, akik a népkönyveket a hagenai Lauer kézirat-másoló cég mintájára gazdagon illusztrálták. Talán föltételezhetjük, hogy a budai Hess nyomda, ha tovább működik, a *Krónika* után sort kerít ilyen kiadvá-

² Nagyeneyedi kódex (1462): MTAK, K 32; Béldi-kódex: Eger, Főszékesegyházi Könyvtár; Pozsonyi kódex: Pozsonyi Káptalan, No. 84. Ismertette KNAUZ Nándor, *A Pozsonyi Káptalan kézíratai*, Esztergom, 1870, 156–170. Codex acephalus: OSZK, Clmae 405. Ilyen lehetett még Bánfy Farkas kódexe, amely a krónikán kívül más olvasmányokat is tartalmazott. JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 212–215. Egervári László kódexei, a másolóról Sztárai-kódexeknek is nevezik: EEK, Cod. lat. 25 és 71.

³ Csak néhány példa: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ser. n. 3344. Georg Schrott bécsi plébánosé volt (1451–1481). Uo. Cod. 352. Ferdinánd király volt a tulajdonosa. München, Clm 215. Hartmann Schedelé volt.

⁴ Konrad BURDACH, *Die Inventarisierung alteren deutschen Handschriften*, Zentralblatt f. Bibliothekswesen, 21(1904), 186.

nyokra is, épp a kéziratos hagyomány tanúsította piaci igény kielégítésére. Ebbe az irányba mutat például a budai Jakob Schaller könyvkiadó vállalkozása, aki az 1510-es években hazai olvasóknak külföldön nyomatta ki az egyébként Európa-szerte népszerű *Somnia Salamonist*, az álmoskönyvek egy fajtáját, amelynek kéziratos másolata megvan korábról a Codex acephalusban is.

E különleges egyveleg kéziratfajtát úgy tekinthetjük, mint egy bizonyos olvasóréteg ránk maradt teljes könyvtárát. Sokszínű tartalmával olvasójának egész történelmi ismeretanyagát, földrajzi világnézetét tükrözi, ugyanakkor a lap-széli glosszák, alkalmi bejegyzések a szubjektív olvasmányélményről tanúskodnak. Aktuális és korhoz kötött létrejöttüket mutatja, hogy újra meg újra föl-bukkannak bennük, a külföldiekben is, Kapisztrán-levelek, vagy az 1459-es mantovai kongresszus anyaga. Mivel e kéziratok más-más csoportosításban ugyan, de hasonló vagy éppen azonos szövegeket tartalmaznak, fölmerülhetne az a jogos észrevétel, hogy egymásról másolták őket, vagy legalábbis valamilyen módon egymástól függenek. A máig ránk maradt változatok krónika része minden esetben részletes elemző vizsgálat alá került már, és ennek alapján mondhatjuk, hogy bizonyos összefüggések kimutathatók ugyan, de mégis e gyűjteményes kódexek általában egyenként is önálló típust képviselnek. Az ország más-más vidékén másolták őket, nagyjából egyidőben, a 15. század utolsó harmadában. Használatban maradtak tovább a 16. század folyamán is, amint ezt a Béli-kódex vagy a Dubnici krónika szorgalmas glosszátorai tanúsítják.

Szegénységünkben is szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy e kéziratok közül némelyiknek tulajdonosát és másolóját is ismerjük. Használóit a nagy vitalitással rendelkező, a középnemességből föltöltődő, egyházi javadalmakat is halmozó állami tisztségviselők között kereshetjük. Ezen eszes, tanult új réteg kialakulásáról Mályusz Elemér rajzolt eleven képet.⁵ Zsigmond király környezetében majd azután is sokan jártak közülük külföldön, róluk elhihető, hogy összeszedték mindenütt a legfrissebb, vagy hagyományos, de kedvelt és népszerű históriákat.

Egy-egy mű esetében pontosan tudjuk rögzíteni a magyarországi olvasóközönséghez való eljutásának időpontját is. Az Aeneas Sylviusból lett II. Pius pápa meghirdette mantovai kongresszus (1459) irodalmi csemegéje volt, éppen mert „quod Aeneas probavit, Pius damnavit” az *Euryalus és Lucretia*. Amíg a követek a keresztes had lehetőségeit tárgyalták, a kíséret a széphistóriát adta kézről kézre. Gyárfás nevű hazánkfia, valószínűleg Mátyás király követének, Hangács Albert csanádi püspöknek familiárisa is ott másolta be gyakorlatlan ákombákom betűivel egy csinos humanista kódex üresen maradt lapjaira.⁶ Ott

⁵ MÁLYUSZ Elemér, *A magyar rendi állam Hunyadi korában*, Száz, 91(1957), különösen 577–578.

⁶ EEK Cod. lat. 99. f. 120. „Hec Gyarphas in Manthua tempore diete quam indixerat Stissimus d.

került kapcsolatba a témával egyébként Niklas von Wyle is, és olvasói 1462-ben már német fordítását olvashatták.⁷ Idehaza is van adat rá, hogy már 1470 előtt kézzől kézre járt, kölcsönadták.⁸ Magyar fordítása ugyan késett még egy századot, de e téren nem álltunk magunkban Európában, az angol változata is csak akkortájt keletkezett.

A Nagy Sándor-história egyik földolgozásából Petrus Paulus Vergerius készített latin fordítást Zsigmond király számára. Hazai népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy mint annyi reneszánsz uralkodó, Mátyás király is a világbíróként tekintette eszményének. Legújabb Borzsák István kutatásai vezetnek arra az eredményre, hogy a 16. századi Mátyás király-históriák viszont éppen a régi Nagy Sándor-történetek elemeivel gazdagodtak. Bocatius János 1620-ban ismét valósággal fejedelmi tükröként ajánlja a história új kiadását a győzedelmes Bethlen Gábornak.

A legizgalmasabb kérdés az volna, hogy mit, mikor és hogyan értékelték e változatos irodalomból. Erre nézve csak az itt-ott levelezésekben fölbukkanó adatok nyújtanak némi támpontot. A Jagelló-korban a humanisták még gyakran érintik az irodalmi élet, az olvasmányok témáját. Várad Péter egyik levelében 1492-ben Markalf egy elmésségére is hivatkozik.⁹ A 16. század folyamán már gyérülnek az ilyen közlések. Ennek részben talán a nyelvi váltás az oka. A harmincas évektől ugyanis a levelezésben terjed a magyar nyelv használata. Ez az eszköz kezdetből erőteljes és kifejező ugyan, de eleinte csak a mindennapi élethez szükséges közlendőkre szolgál. Majd a század végére valamit veszítve ugyan eredeti erejéből, idomulva a latinhoz, ennek egyenrangú társává válik az emelkedettebb témájú levelezésekben is. Mohács után tehát jó ideig még akár csak a legtágabb értelemben vett irodalmi kérdések érintését is a latin nyelvű levelek közvetítik. 1533-ban például az egri püspök Nádasdy Tamásnak könyvet küld: „Mitto tibi historiam cognitu jucundissimam regis Aethyopum, quem omnes nationes, ut Hungari, Janum Papum apellant.”¹⁰ Hogy a történet igen

n. pius papa secundus fieri contra Turcos, qui praefatam epistolam dum adhuc fuerat consiliarius friderici imperatoris ediderat, vocabaturque protunc Eneas Silvius Anno domini M° cccc° sexagesimo et epistola praescripta sunt de duobus amantibus, rogaveratque eundem Eneam Silvium poetam quidem consanguineorum epistolam de duobus amantibus qui fecit modo praescripto.” Hangácsi Albert a pécsi székesegyház prépostja volt 1459-től 1465-ig. Ugyanott custos 1478-ban egy bizonyos Gyárfás, akit talán azonosíthatunk a história másolójával. PETROVICH Ede, *Janus Pannonius Pécssett = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 137–138.

⁷ Heinz Otto BURGER, *Renaissance, Humanismus, Reformation: Deutsche Literatur im europäischen Kontext*, Berlin–Zürich, 1969, 160.

⁸ „*Lucrecia apud Palocz*”, FRAKNÓI Vilmos, *Egy érdekes zágrábi kézirat*, MKsz, 6(1881), 26–30; 30. Pálóczi László 1470-ben halt meg.

⁹ *Magyar humanisták levelei*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971, 332.

¹⁰ *Epistolae procerum Regni Hungariae*, 3, ed. Georg PRAY, Posonii, 1806, 43.

gyönyörűséges (*jucundissimus*), az valószínűleg az egyetemesen érvényes, de minden alkalommal újraformálódó ítélet toposszá sűrűsödött megfogalmazása, hogy országszerte ismert a János papkirály, akiről szól, azt mutatják a Nagyenyei, Egervári és Béli-kódexekben fennmaradt változatai a történelemnek. A küldött könyv az egész Európában nagyon elterjedt történet valamelyik nyomtatott kiadása lehetett. János papot, a távoli India népével együtt megkeresztelkedett királyát valóságos személynek hitték sokáig. A vele kapcsolatos történetek, a nevében írt fikatív levelek különösen azért voltak aktuálisak több századon át, mert birodalmában a török elleni szövetségest remélték, egy nagy összefogás esetén a távoli katonai segítségére számítottak. Ezért nyert polgárjogot a történet is az egész 16. századon át.

A 15. században ez a fajta irodalom még háborítatlanul virágzott a maga teljes változatos tarkaságában. A következő században már bizonyos részei akár a tudományos földrajzi ismeretek bővülése, akár morális szempontok miatt kritika tárgyává lesznek. Mások átértékelve, a szórakoztató irodalomból egy magasabb szintbe emelve, rangemelési kapnak. Ludovicus Vives például óva intette a fiatal leányokat többek között az *Amadis*, a *Melusina* vagy az *Euryalus és Lucretia* hívságos történeteinek olvasásától.¹¹ Hogy ilyen intellektus elhangozhassék, ahhoz az kellett, hogy a könyvnyomtatás eláraszsa a piacot könnyen hozzáférhető olvasmányokkal. Ugyanakkor a mesék, az aioszopi gyűjtemény reneszánszáról szoktak beszélni e században. Ismeretesek Luther feddő szavai a hittételek fejtegetése alatt szundikáló hívekhez, akik bezzeg mindjárt mindkét fülüket hegyezik, ha valami épületes történettel fűszerezik a prédikációt. Így vonul be a meseirodalom a reformáció századában a középkorból örökölt elrettentő vagy jóra ösztönző példatárakba. És mert e mese-gyűjtemények egyes darabjaiból első olvasásra nem ötlük szembe a kívánt mondanivaló, azért a jámbor és együgyű olvasó számára megtoldják tanulsággal, így születnek meg a 16. század erkölcsnemesítő, humanista-reformátor műhelyekben készült Aioszopi-kiadásai. Ezért adja ki 1566-ban Heltai is a *Száz fabulát* Kolozsvárt.

A meseanyag ismerete, és bizonyára az ebből következő igény egy magyar nyelvű kiadásra-már a *Száz fabula* megjelentetése előtt kimutatható Magyarországon. A huszti provisor Nyugat-Magyarországra írt elkeseredett levelében helyzetét panaszolja, amely Castaldo zsoldosvezér betelepítése következtében előállott. Az történt, ami a sün és a vipera esetében – írja. A sünt ugyanis a téli hidegben a vipera odújába fogadta, a megmelegedett és befészkelődött sün tüskéi miatt azután a házigazda kényszerült otthonát elhagyni.¹² Ez a történet nem

¹¹ Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei, ford., bev., jegyz. PÉTER János, Kézdivásárhely, 1935, 240.

¹² Pesthi Imre Nádasdy Tamásnak, Huszt, 1555. jún. 22. MOL, Kamarai levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles, 28. d.

tartozik az aesopusi törzsanyagba, a Camerarius-féle bővített mesegyűjtemény 331. darabja. Heltai más gyűjteményt fordított, amelyben ez a mese nem található. Mégis olvasott-ismert volta miatt belegyömöszölte igazán csak tüskéjénél fogva, kígyó-kígyó alapon az ő 25. meséjének tanulságába, ahol az ember „ha elkezd magát hinni ... mint a sündisznó a sertőjét fel hánná”. Ismét más mesegyűjteményre céloz Csáky Mihály kancellár egy levelében, amikor a madarásról ír meg az áthatolhatatlan sűrűben fészkelő madárról, ugyancsak aktualizálva a történetet.¹³

A jól ismert és sokszor értékelt fejedelmi cenzúra-rendelet egy csapásra megváltoztatta Heltai kiadáspolitikáját. Szabadkozva bár: „Mint hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék a földolgokban előnkbe, nincs mit tőnnünk...”, de haladéktalanul hozzálátott olvasóközönsége ízlésének maradéktalan kielégítéséhez. És ekkor az irodalmi alkotásra immár tökéletesen megérett magyar nyelv, az elváró olvasóközönség és a vállalkozó nyomdász szerencsés összelátkozása elárasztotta az országot azzal az olvasmányanyaggal, amely épp egy századdal előbb jutott el a magyarországi olvasókhoz, akkor még latinul, most pedig egy sokkal szélesebb olvasóközönségnek magyarul. A Nagy Sándor-história, a *Ponciánus*, a *Prister Johannes*, az *Euryalus és Lucretia*, a *Salamon és Markalf* története, meg a már korábban megjelentetett magyar krónikák együttesen ugyanazt az olvasmányanyagot képviselik, mint a gyűjteményes kódexek. Már Ipolyi Arnold célozgat olyasmire, hogy a Heltainak dolgozó fordítógárda előtt talán valami olyasféle kolligátum lehetett, mint a Béli-kódex. Ipolyi észrevétele azért érdekes, mert Toldy Ferenc, aki még e kódexet teljesebb formájában olvasta, följegyezte, hogy utolsó elrongyolódott levelén (ma már nincs meg) Heltai Gáspár egy rokonának bejegyzése olvasható.¹⁴

György Lajosnak a magyar krónikát és más történeteket is fordító Valkai Andrásról írt monográfiája alapján e históriákat igénylő és olvasó közönséget is megismerhetjük.¹⁵ Pontosan el tudjuk helyezni az erdélyi társadalomban azokat a birtokos nemeseket, akik valamelyik kancelláriában hivatalt vállaltak, és közel lévén a tűzhöz ismét csak birtokokkal szaporították a különben nem nagy apai örökséget. Vidéki otthonaikban megvoltak egy százada a kedves olvasmányok, a fejedelmi udvarban, a nyomdával rendelkező városban meg ösztönzést nyertek arra, hogy ezeket magyarra fordítsák. Igen érdekes, hogy az egyébként olykor prózai művek is versbe kívánkoztak tollukon a históriás énekek gyakorlatát követve. Ez a birtokos-értelmiségi réteg, domidoctus volt, és műveltségében, igényeiben hagyományörző. Éppen a históriafordító Valkai András, amikor lemond testvére javára a családi kúriáról, a maga számára a réginek pontos mását

¹³ Csáky Mihály levele, Gyulafehérvár, 1561. okt. 17. Wien, Hungarica. Mikrofilm: MOL W 678.

¹⁴ MTAK, Kézirattár. Vegyes 2° 7.

¹⁵ GYÖRGY Lajos, *Valkai András*, Kolozsvár, 1947.

építetteti. Ugyanakkor van az értelmiségnek más rétege is, amely külföldi egyetemeket látogat, hazatérve más irodalmat igényel, és otthonát is, van elég adatunk rá, új módon alakítja.

Ez az olvasóréteg alkothatta a Heltai-nyomda piacának egy részét, a másikat nyilván a városi, mezővárosi polgárság, akiknek olvasókultúrája jóval magasabb volt, mint ahogyan azt ma föltételezzük. A hazai polgárság könyvigényéről már egy könyvkereskedő jegyzéke is tanúskodik.¹⁶ A kassai Gallen János 1583-ban, amint ezt hagyatéki leltára tanúsítja, raktáron tartott a sok reformációs, teológiai kiadvány, meg az iskolai képzést segítő humanista könyvek mellett, igen sok német és magyar nyelvű szórakoztató nyomtatványt. Több alkalommal föl van sorolva *Ponciánus* (egyszer: *Sieben Meister*, másik: *Pontianus ungrisch*), *Grobianus*, *Fortunatus*, a *Salamon és Markalf* és még mindig a *Somnia Salamonis!* A kassai kereskedő a városi olvasóközönség mellett a birtokos nemesség szállítója is volt. E két olvasóréteg azonos ízlésének egyidőben való jelentkezésére kell-e jobb bizonyíték, mint a *Pontianus* két egymástól független magyar nyelvű megjelentetése? Egyik főúri környezetben Nyugat-Magyarországon, a másik pedig a polgárok és polgárasszonyok szórakoztatására Erdélyben.

A főúri kastélyoknak olykor nemcsak a könyvespolcait, hanem a falát is e regényes históriák borították. A budai királyi palotában a trójai háború történetét elmesélő faliszőnyegektől kezdve két századon át a hagyatéki leltárakból ismerjük e jobbára flandriai eredetű művészi alkotásokat. Az udvarházakban nevelkedő nemesifjak és leányok napjai, de legalábbis ünnepnapjai a bibliai képek, Ovidius és Boccaccio illusztráció-sorozatok, meg az ókori mitológiával immár egyenrangúvá vált széphistóriák falra vetített ábrázolásai között teltek. Az 1540-es években például a Frangepán családtól örökölték a Perényiek a Melusina-históriát ábrázoló hétdarabos kárpitot. Ezután Nyalábvára termeit díszítette. Ez a művészeti ág nyugaton a 16–17. század fordulóján virágzott igazán. Nálunk Bethlen Gábor vagyontárgyai között számba veszik a mitológiai és bibliai sorozatok mellett, hogy van a gyulafehérvári palotában „flandriai igen szép drága kárpit, melyen az Alexander históriája vagyon 17 darab”. Leltárba vesznek még két nyolc-nyolc darabos Nagy Sándor tetteit elbeszélő sorozatot, és egy ugyancsak nyolc darabos Trója-históriát.¹⁷

¹⁶ KEMÉNY Lajos, *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*, MKsz, új folyam, 3(1895), 310–320.

¹⁷ LÁSZLÓ Emőke, *Flandriai és francia kárpitok a régi Magyarországon*, Művészettörténeti Értesítő, 26(1977), 181–185. A históriák képes ábrázolásának különleges változatát az 1670-es évekből erdélyi templomok festett famennyezetei őrizték meg. Ádám és Éva, Noé és Dávid király társaságában a hollón lovagoló Nagy Sándort is megörökítette a festő. A helyhez nem illő hős ábrázolása – valószínűleg egyetlen mester műve – mégiscsak a téma népszerűségéről árulkodik. KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1977, 68–69.

Főúri kastélyok falain és polgárházak könyvespolcain más-más megjelenítésben, de közös forrásból merítve így vált ez az elbeszélésanyag az európai népek közös kincsévé. A könyvnyomtatás nagymértékben kiszélesítette az olvasó illetve hallgató közönséget. Ez is arra vezetett, hogy a 16. század utolsó harmadában rendkívül nagy volt a népszerűsége mindenütt Európában a nemzeti nyelvű, most már joggal népkönyvnek nevezhető irodalmi alkotásoknak. Az ellentámadás se késett: „Álnokul költött fabulák Királyfia Kis Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hitságról ... ezer álnok mesterségi izgatnak az ördögnek: úri mulatságnak tartják az históriákat, kiket Markolff sipságáról írtak, avagy ama Trágár Balázsról ... az pokolnak örök rivásával fizeti meg az éktelen kacagásokat.” Ezt Bornemisza Péter írta 1578-ban. Ugyanabban az évben a strassburgi lelkész, Johann Marbach is elítéli a „Dannhauser-, Melusina-” féle mihaszna olvasmányokat. A kempteni prédikátor meg a Markalf, Eulenspiegel, Roolwagen és társai ellen mennydörög. Annyira egyidejűek és általánosan jelentkezők e támadások, hogy a szakirodalom „zeittypische topoi”-nak minősíti őket.¹⁸

A fönmaradt 16. századi nyomtatványokból meg a velük kapcsolatos hivatkozásokból kétségtelen, hogy ennek a már nem egyértelműen méltányolt irodalomnak újra burjánzása nálunk is, Európában is egyidőben jelentkezett. Valami különbség, tematikai differenciálódás, éppen a viszonylag sok rendelkezésünkre álló adat alapján mégis már ekkor fölismerhető. Minél nyugatabbra haladunk Európában, annál inkább tolódik a népkönyvek témájának számbeli túlsúlya a regényes históriák, a nagyobb lélegzetű, sokat bonyolított kalandregények felé. Nálunk meg inkább a mozaikszerűbb, a történelmi históriára applikált kisebb, kerek egységek találtak olvasóközönségre. Nem véletlen, hogy az *Argy-rus* csak a század végén született meg, a *Magelonát* pedig csak a 17. században fordították magyarra.

A 17. században a lőcsei nyomda változtatás nélkül nyomtatta újra és újra a 16. századból örökölt széphistóriákat. A *Ponciánus*nak legalább négy kiadását ismerjük, de megjelentették az *Apolloniust*, a *Fortunatust*, az *Euryalus és Lucretiát* meg sok egyéb mellett a *Salamon és Markalfot* is. A Felvidék polgársága tehát változatlanul ezt az olvasmányt igényelte, és a nyomda termékei bizonyára eljutottak az ország minden tájára.

A témák változatlan kedveltségét tanúsítja a 17. század végének egy kiemelkedően népszerű kiadványa, Haller János *Hármas Históriája* Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából. A *Gesta Romanorum*, a Nagy Sándor- és a Trója-regény új fordítását foglalja össze a közös cím. Katona Lajos a gyűjteményes Egervári kódexet vizsgálva már fölfigyelt a tartalmi egyezésre: „Érdekes találkozása tehát a

¹⁸ *Volkserzählung und Reformation*, hrsg. Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, 1974, 712.

véletlenek, hogy egy és ugyanazon kéztől maradt ránk két oly nevezetes középkori munka, még pedig igen rokon szellemű és sokszorosan egymás mellé került két könyv, amelyek Haller János Hármaskönyvéjében is egymáshoz fűzvék.”¹⁹ Nem kevésbé érdekes, hogy az új fordítás egy régi kolligátum alapján készült, amelynek egyik darabja egy 1494-ből való nyomtatvány. Ez a kétszáz éves „szakadozott könyvetske” folyamatosan használatban lehetett, és Haller is mint kedves olvasmányát vitte magával a börtönbe. A fordításba unaloműzésből kezdett bele, hogy valami hasznosat tegyen, mivel a henyélés az ördög párnája. Bár voltak aggályai: „Megvallom, fogyatkozások nélkül nem találtatott az írás, kiváltképpen e’ mostani szem-fül világra nézve, a’ki már minden szőr szálat meghasogatna, ha lehetne: mert olly dolgokat is állít a könyv, kivált a Nagy Sándor próbáiról, mellyekben egész lehetetlenségek vannak, tudniillik mi formán ment fel az égbe, és mint szállott le a tenger fenekére, és többek-is, mellyek noha magokban hihetetlenek, de egyébaránt jó értelemmel ugyan közelít a’ valóságához az illyen írás-is, ha valaki gondolkodik annak a’ világgal bíróséretes Királynak igyekezetéről, bátorságáról, és munkáiról...” Mindezzel együtt tehát hasznos a könyv „szép serkenető példákat szemlélvén ... mellyeket ... iffiak tükör gyanánt vehetnek szemek eleibe”. A *Hármaskönyv* olyan népszerű volt, hogy a 18. század folyamán többször is, de még a 19.-ben is változatlanul utánnymták.

Haller János óvatos mentetegetése már a kritika ébredését jelenti. Még határozottabban ad ennek hangot az emlékiratíró Rettegi György egy századdal később, 1770-ben. Elolvasta Valkai András *Prister Johannesét*, és a végén beírta a kötetbe: „Jobb lett volna maga országa béli dolgokról írt volna Valkai András uram, nem ment volna olyan messze földre, mivel abban az időben mellyben élt s tabulae assessor volt, nevezetes dolgok mentek végbe Erdélyben.”²⁰ Rettegi kritikájában biztosan rögzíthető az az időpont, amikor a birtokos nemesség, de legalább annak egy rétege már elutasította ezt a műfajt.

Ekkor a népkönyv már valóban a vásárok ponyváján volt. Deklasszálódását mutatja, hogy néha még a nyomdász is restellte nevét rátenni a nyomtatványra, hely és kiadó nélkül jelentette meg. Vagy engedély nélkül működő nyomdász húzott belőle hasznot, és ezért az anonimítás. Olykor álnévvel élt, mint a ponyvanyomtató rejtélyes Esler Márton. A 18. század folyamán a budai nyomda ontotta magából ezeket a füzeteket. Úgy tűnik, hogy állandóan tartottak belőle raktáron, és ha elfogyott, újranyomták. Az se kerülheti el a figyelmünket, hogy különösen a megözvegyült Nottenstein Veronika és Landerer Katalin láttak hasznot az újra meg újra kiadásban. (Ugyanúgy, mint kétszáz évvel korábbi üzletasszony-elődjük, Heltai Gáspárné.) A budai nyomdából a 18. században a *Sa-*

¹⁹ KATONA Lajos, *A Gesta Romanorum Sztárai-kódexe*, EPhK, 22(1898), 403.

²⁰ GYÖRGY Lajos, *i. m.*, 48. Rettegi példánya: MTAK, RM I. 4° 34.

*lamon és Markalf*nak legalább hat kiadását ismerjük, és ennél bizonyára több is volt. De nyomtatták ezeket a könyveket ugyanakkor az élelmes pozsonyi és váci nyomdászok is. Szakolcán szlovákul is megjelent a *Salamon és Markalf* a 19. század elején primitív fametszetekkel illusztrálva. Amit ma e ponyvafüzetekből ismerünk, az csak töredéke a teljes termésnek, mert némelyik kiadásból legfőljebb egy-egy példány menekedett meg a ronggyá olvasástól. Az újra meg újra föltöltődő polgárságnak, úgy tűnik, minden korban ugyanazon az olvasmányon kellett hozzáédesednie az irodalomhoz.

Valóban a porból emelte föl azután a romantika rajongása Európa-szerte ezt a mérhetetlenül gazdag elbeszélés-kincsét, Melusina a bécsi opera színpadára lépett, Argyrus pedig Csongorrá változott.

„Feledjük-e [...] a régít, melynek vállán emelkedtünk naggyá” – írta 1855-ben, a bevezetőben idézett tanulmányában Ipolyi Arnold. Ugyanabban az évben Arany János így emlékezett vissza szalontai éveire: „a mellett minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vággyal lön felemészttve ... a Hármás história (Halleré), Erbia, s több e féle dolgok ... Fortunatus s mit én tudom miféle grapsák a ponyva irodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölcönözve, és megéve lőnek.”²¹ Nem felejtette a régít Mikszáth se, akit Meluzina, „ez a szép hölgy vitt be az irodalomba. Az igaz, hogy nem volt előkelő delnő, kinek elegáns, csillogó costümje, fényes származása még arra is vet némi sugárt, aki vele érintkezik; egyszerű volt, névtelen, igénytelen...”²²

(1980)

²¹ Arany János összes művei, XIII, Bp., 1966, 108.

²² MIKSZÁTH Kálmán, *Hogyan lettem én író* = Uő, *Tavaszi rügyek*, Bp., 1903, 90–91.